

ВІЙСЬКОВО-МОБІЛІЗАЦІЙНІ КАМПАНІЇ НА ВИЗВОЛЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ ПОДІЛЛЯ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ (ЧЕРВЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1919 р.)

Ляскович Роман. Військово-мобілізаційні кампанії на визволених територіях Поділля: організація та результативність (червень-вересень 1919 р.). На основі архівних документів та праць сучасних дослідників висвітлено нормативні, організаційно-структурні і практичні аспекти, пов'язані з проведенням на Поділлі влітку – на початку осені 1919 р. низки мобілізаційних кампаній, які забезпечили значне чисельне наповнення Дієвої Армії УНР, а відтак сприяли вирішенню складних військово-стратегічних завдань на фронті. Охарактеризовано методи повітових адміністративних структур, спрямовані на досягнення ефективності роботи мобілізаційних органів у час, коли дезертирство та небажання населення виконувати військовий обов'язок набрало великих масштабів. Проаналізовано реакцію селянства на примусовий метод формування особового складу війська та окремі форми його спротиву. З'ясовано, що насильно набраний людський контингент не завжди відзначався прагненням захищати інтереси української держави та гальмував процес консолідації національно-свідомої частини воляцтва. Вміщено цікаві факти, деталі та цифри, які вперше вводяться до наукового обігу і дозволяють простежити динаміку поповнень особовим складом Дієвої армії УНР протягом досліджуваного періоду, визначити вплив військово-політичної ситуації на плано-мірний процес мобілізаційних кампаній.

Ключові слова: мобілізаційні кампанії, Поділля, Дієва Армія УНР, новобранці, особовий склад, дезертирство.

Ляскович Роман. Военно-мобилизационные кампании на освобожденных территориях Подолья: организация и результативность (июнь-сентябрь 1919 г.). На основе архивных документов и работ современных исследователей освещены нормативные, организационно-структурные и практические аспекты, связанные с проведением на Подолье летом – в начале осени 1919 года мобилизационных кампаний, которые обеспечили значительное численное наполнение Действующей Армии УНР, а затем способствовали решению сложных военно-стратегических задач на фронте. Охарактеризованы методы уездных административных структур, направленные на достижение эффективности работы мобилизационных органов во время, когда дезертирство и нежелание населения выполнять воинский долг набрало больших масштабов. Проанализировано реакцию крестьянства на принудительный метод формирования личного состава армии и отдельные формы его сопротивления. Выяснено, что насильно набранный человеческий контингент не всегда отмечался стремлением защищать интересы украинского государства и тормозил процесс консолидации национально сознательной части воинства. Помещено интересные факты, детали и цифры, которые впервые вводятся в научный оборот и позволяют проследить динамику пополнений личным составом Действующей армии УНР в течение исследуемого периода, определить влияние военно-политической ситуации на планомерный процесс мобилизационных кампаний.

Ключевые слова: мобилизационные кампании, Подолье, Действующая Армия УНР, новобранцы, личный состав, дезертирство.

100-річчя від оголошення Кам'янця-Подільського столицею Директорії УНР, дає підстави задуматись: чи справді ми знаємо всі деталі збройної боротьби українського народу за свою незалежність та чи усі «білі плями» цього періоду досліджені? Часом, пізнання невідомого стимулює науковців до пошуку нових фактів, так необхідних історичній науці. Крім того, події, які відбуваються зараз на сході України та ілюструють російську «гібридну війну», ще більше актуалізують дану проблематику, адже, по-перше, боротьба з давнім ворогом, що віками не дозволяв Україні здобути самостійність та волю, набуває нової форми, по-друге, аналіз помилок, допущених у протистоянні між воюючими сторонами століття тому, може сприяти вчасному розв'язанню нагрітих військово-організаційних проблем сьогодення та буде гарантом неповернення до часів бездержавного існування українського народу.

Мобілізаційні формування влітку-восени 1919 р. ще не були предметом дослідження істориків, хоча дотично вони розглядаються в контексті деяких дисертаційних робіт¹ та наукових розвідок². Серед авторів заслуговують на відзначення М. Ковальчук та Н. Патола, які частково висвітлювали складові мобілізаційного процесу на Поділлі та підняли деякі об'єктивні проблеми творення військових формувань у зазначений період.

Метою статті є висвітлення законодавчих, організаційно-структурних і практичних аспектів військових мобілізаційних кампаній, проведених в Подільському регіоні влітку – на початку осені 1919 р., які забезпечили Дієву Армію УНР необхідним людським ресурсом і тим самим сприяли розв'язанню стратегічних і тактичних завдань у боротьбі за українську державність.

Після визволення армією УНР на початку червня Кам'янця-Подільського і Проскурова, розпочалася активна фаза бойових дій за витіснення Червоної армії з Поділля. В той час українське військо потерпало від браку особового складу, єдиним порятунком було поповнення бойових частин новим людським ресурсом, а інструментом творення Збройних сил влітку-восени 1919 р. були мобілізації чоловічого населення різних вікових категорій.

Оскільки не було змоги швидко організувати у визволених місцевостях адміністративний апарат, не працювали друкарні, які могли б виготовити великим накладом на папері необхідні оголошення, командири закликали добровільно вступати до війська. Прикладом такої діяльності стала відозва Г. Сиротенка до населення Кам'янецького повіту, поширена 7 червня³. Утім це не означало, що населення швидко відгукнулося на заклики військовиків. Із докладу начальника оперативного відділу Штабу Дієвої Армії УНР, отамана В. Тютюнника, датованого 9 червня, дізнаємось, що загалом мобілізація «ішла кепсько»⁴. Крайчих результатів досягали в тих районах, де селянство відчувало на собі більшовицьке панування і хотіло помститися за збитки, завдані їхнім сім'ям⁵. Також активно поповнювалася Волинська дивізія, через бажання населення битися з поляками⁶. В районі Теофіполя було утворено штаб Вільного козацтва, який мобілізував чоловіків 8 волостей цієї місцевості⁷. Проте, Головний отаман С. Петлюра забороняв утворення самочинних військових формувань та обіцяв притягнути до суворої відповідальності за подібні заходи⁸.

Для врегулювання військового призову, 9 червня Головна команда військ УНР оголосила офіційний мобілізаційний наказ, під який підпадали чоловіки 1896-1898 рр. народження. Крім того, через брак командирів, він поширювався на підстаршин до 35 та старшин до 40 років. Оскільки місцевий розгалужений мобілізаційний апарат не було створено, то ця робота покладалася на штаби дієвих військових груп і дивізій. Зокрема, Запорізька група мала проводити мобілізацію у Проскурівському і Летицькому повітах, Запорізька Січ – у північній частині Кам'янецького і Ушицькому повітах, а 3-я (колишня 2-а) піша дивізія поповнювала свій особовий склад у південній, західній та східній частинах Кам'янецького та на всій території Ушицького повітів. Призовникам надавалося 3 дні для прибуття до військових частин⁹. Для успішного проведення мобілізації та безпечного відправлення новобранців до місць служби, штаби бойових груп, після завершення мобілізаційних заходів, надсилали до пунктів збору майбутніх воїнів щонайменше 3-х старшин. Набір мали провести упродовж 7 днів, призначивши міста, куди мали перебувати новобранці із ближніх військових округ¹⁰.

Місцями збору новобранців призначалися: для Проскурівського і Летицького повітів – м. Проскурів, Кам'янецького і Ушицького – м-ко Дунаївці¹¹. Щоправда, в деяких оголошеннях місцем явки новобранців з Кам'янецького повіту називалося м. Кам'янець-Подільський¹². Таке непорозуміння Кам'янецький повітовий комісар Я. Огородник вважав проявом анархії та «многовладності» вищого командування, яке видавало свої розпорядження без погодження, не задумуючись тим самим над можливими наслідками. На його думку, мобілізація проводилася неефективно, тому у телеграмі на ім'я Подільського губернського комісара застерігав щодо утворення «імпровізованих невдалих дивізійних апаратів», коли на місцях були цілком налагоджені державні установи (тим самим він намагався привернути увагу до непрофесійності тимчасово створених військовими частинами мобілізаційних органів)¹³.

13 червня, після зайняття Нової Ушиці, командир третьої залізної стрілецької дивізії, полковник О. Удовиченко звертався до генерала-квартирмейстера Штабу Дієвої Армії М. Капустянського з проханням допомоги у призовній кампанії, яка, через брак матеріального постачання і відсутності зброї, загрожувала зривом. До того ж, місцева влада не давала ніякої допомоги, лише переймалась своїми політичними конфліктами. Через таке становище він розпорядився проводити обмежену мобілізацію, поширивши її лише на 21-річних юнаків¹⁴.

У другій половині червня селянство подекуди активізувалося. Наприклад, із м-ка Дунаївці Ушицького повіту повідомляли про непогану явку новобранців на збірний пункт (з'явилося 200 осіб). У м-ку Смотрич Кам'янецького повіту, у перерві між боями, військові частини поповнювали свій особовий склад за рахунок чоловіків з ближчих сіл, використовуючи при цьому фізичний примус. Подібне спостерігалося і в Новій Ушиці. Звіди у села надсилалися старшини і невелика кількість козаків, які силою доставляли чоловіків до військових частин. Цим методом вдалося поповнити чисельність козаків Запорозької групи, яка станом на 21 червня налічувала вже 425 осіб¹⁵.

При транспортуванні новобранців із збірних пунктів до військових частин багато з них дезертирувало, негативно позначаючись на чисельності та боєздатності Дієвої Армії. Для прикладу. Станом на 19 червня, з часу оголошення мобілізації у штаб Запорозької групи прибуло лише 203 мобілізованих, хоча, за даними штабу запорожців, мало з'явитися до 1250 осіб. У відповідь на обурюючі запити військового командування, повітовий військовий начальник повідомив, що до 21 червня включно у його розпорядження взагалі надійшло всього 436 мобілізованих, з яких на військову службу прийняли всього 199. У телеграмі вартового отамана Омелюсика від 20 червня також йшлося про 600 мобілізованих, що призначались для поповнення військ групи, проте далеко не всі вони прибули до дивізій. Доправити мобілізованих селян до збірних і етапно-розподільних пунктів при допомозі військової сили було вкрай важко. Тим більше, що всі військові кадри було зосереджено на фронті. Цим і користувалися не бажаючі служити в армії: відсутність озброєної варті полегшувало шанси втечі ще по дорозі до військової частини¹⁶.

21 червня газета «Новий шлях» повідомляла про мобілізацію, яку проводили державні військові апарати. Вікові межі призовників не було зазначено. Новобранцям необхідно було з'явитись на збірний пункт до Кам'янця-Подільського за адресою: Польські фільварки, вул. Старопоштова, будинок Крайза у такі терміни: з Довжоцької, Баговецької, Гавриловецької, Маківської та Орининської волостей – 22 червня; з Лянцкорунської, Циківської, Балинської, Смотрицької та Рихтецької – 23-го; з Купинської та Бережанської – 24-го; Вільховецької, Куявської та Гороцької – 25 червня, о 8.00¹⁷.

22 червня Кам'янецький повітовий комісар Я. Огородник телеграфував до Подільського губкомісара М. Куриленка про хід мобілізації та кількість прийнятих людей, зазначивши, що першого дня проведення мобілізації, за призивними списками, очікували на 750 осіб. Утім з цієї кількості на збірний пункт прибуло 55 чоловіків. Лікарська комісія визнала здібними до військової служби 18, 11-ом особам дали відстрочку, четверо втекло із збірного пункту. 23 червня із 3000 новобранців, на збірний пункт з'явилось лише 102. З них прийняли на службу 53, решта отримали звільнення¹⁸.

Щоб переломити цю тенденцію, яка загрожувала зриву мобілізаційної кампанії, Кам'янецький повіткомісар 23 червня скликав нараду для обговорення питання щодо перевірки і застосування примусової мобілізації для всіх козаків, які не з'явилися згідно наказу 9 червня 1919 р. Присутні державні чини одностайно вирішили вдатися до використання військової сили, щоб покращити результативність мобілізації. З виконанням цього не тягнули. Перший загін, кількістю 50 осіб, відправився у Довжоцьку волость для викриття та відправки «ухилянтів» на військову службу до Дієвої Армії УНР¹⁹. У Проскурівському повіті така робота проводилася повітовим комендантом у Шарівській, Пашковецькій та Третельницькій волостях, а в інших – за розпорядженням коменданта тилу В. Павленка²⁰.

Примусова мобілізація, за даними Н. Патоли, викликала опір близько 10% населення²¹, який переходив у збройні сутички між військовими загонами і селянами. Наприклад, у с. Митинці Проскурівського повіту, під час примусово-

го збору мобілізованих, почали бойкотувати жінки та батьки тих, хто мав виконувати військовий обов'язок, із закликами: «Берете наших чоловік – беріть і нас з дітьми». За такої ситуації, невеликому озброєному загону, що нараховував 10 козаків, практично не вдалося вивести за межі села 30 військовозобов'язаних. Тож довелося повертатися ні з чим²². Такі випадки все ж були поодинокими. Частіше проблема вирішувалась сварками, котрі переростали у збройне протистояння між конфліктуючими сторонами. Під час подібних зіткнень гинули люди з обох сторін, але поставленої мети досягали – уцілілих забирали до війська. Проте в сільських громадах залишався негативний моральний осад, який був не на користь українській державі і її збройним силам. До того ж, насильно забрані до війська селяни дуже швидко поповнювали ряди дезертирів: тікали до дому, не чекаючи відправлення до військових частин. Лише в Кам'янецькому повіті розшукувалося 443 дезертири. Однак, слабкість органів влади у повітах та волостях не дозволяла покарати чи притягнути до відповідальності втікачів. Представники військової влади на місцях були безсилі, адже весь їх бойовий резерв було відправлено на допомогу фронту²³.

Один із виявів спротиву мобілізаційній кампанії спостерігаємо на прикладі Волинської групи, яка 26 червня проводила мобілізацію у населених пунктах Кузьминської, Сатанівської, Городоцької, Купинської, Чемеровецької і Гусятинської волостей. Командувач групою В. Петрів повідомляв про низьку чисельність поповнення. Мобілізовані старалися втекти із сіл та заховатися у безпечних місцях (у цю пору на периферії села, у полях, височіли зернові культури, тому найчастіше вони ставали місцем схову тих, що ухилялися від військової служби). Спротив населення вимагав рішучих дій, бо загрожував успіху визвольної боротьби і втраті української незалежності. Тому, як і в інших волостях, приймали оперативне рішення набирати військовозобов'язаних примусово. Для такої роботи часто не вистачало часу, тому командири військових груп неодноразово інформували: «5 діб, як ви сказали, дуже мало для закінчення мобілізації...»²⁴.

Не зважаючи на різні деструктивні явища, що вирували у тилу, всілякі перешкоди, все ж мобілізаційні команди у Кам'янецькому повіті працювали, хоч їх результативність була не високою. Протягом 24 червня з Кам'янецького повіту на збірні пункти з'явилося всього 57 із передбачуваних 2000 осіб. Однак не всі поповнили бойові ряди Дієвої Армії УНР. З них було прийнято тільки 22 (10 отримали відстрочки, 18 звільнили від військової служби, 7 отримали відпустку). 25 червня результати були значно кращі: з'явилися 104 старшини та 225 козаків. Утім на військову службу відібрали тільки 33 старшини та 91 козак²⁵. Решта або ж мала протипоказання до військової служби, або ж певні соціальні пільги.

Упродовж 27-30 червня на збірні пункти повіту з'явилися 1841 козак та 17 старшин. Разом з тим в останні дні першого літнього місяця збільшилась кількість новобранців-утікачів – їх кількість досягла 49 осіб. Найкращих результатів у мобілізації продемонструвала Вільховецька волость: на збірний пункт з'явилося 92% чоловіків, які підпадали під військову службу за віком. Проте багато з них хворіли на сипний тиф, що не дозволяло повністю викорис-

тати мобілізаційний ресурс. Через це та інші причини, із 8038 осіб, які мешкали у Кам'янецькому повіті і значилися у призивних списках, лише 2276 або 28,3% від загального числа з'явилися на збірні пункти²⁶.

У звіті, поданому Подільському губерніальному комісару М. Куриленку, урядовець (ім'я не вказано), котрому було доручено перевірку активності мобілізаційної кампанії у Кам'янецькому повіті, підтвердив пасивне/вороже ставлення селянства до залучення у ряди Збройних сил УНР. Військовий начальник у розмові з ним інформував, що «положення мобілізації катастрофічне». Люди, котрі приходили до управління військового штабу за повісткою, не бажали йти в середину приміщення, щоб пройти медичний огляд. Свою поведінку вони пояснювали по-різному: одні казали, що чекають на своїх товаришів, які незабаром підйдуть, інші ж скаржилися на медичний персонал, який не враховував їхні заяви для надання відстрочки. Багато з них були годувальниками сім'ї і просили відтермінувати час призову на військову службу, хоча, за законом, мали на це повне право. Тому вони просто ігнорували наказ, а якщо проходили медичний огляд, то до військових частин не завжди потрапляли (дезертирували по дорозі). Кам'янецька повітова управа подала такі відомості: із 95% тих, хто упродовж червня пройшов медичний огляд, 25% виявилися непридатними до військової служби, 20% отримали відпустку на 2-3 місяці, 5% новобранців направляли на повторне медичне обстеження. Отже, майже половина (подекуди і більше) чоловіків, які з'явилися по мобілізації до українського війська, з різних причин звільнялася від служби, інша частина, визнана здоровою, направлялася у лави Армії УНР²⁷.

Траплялися й прикрі факти: рекрутовані іноді зволікали з виконанням мобілізаційного закону, не поспішали поповнювати армію, сподіваючись перечекати кампанію. У такому разі до порушників застосовували примус з боку військових частин, які відповідали за порядок у цій справі. Вони допомагали місцевим комісарам і міліціонерам проводити облави на недобросовісних рекрутів, притягувати до відповідальності тих чоловіків, які свідомо калічили себе, намагаючись уникнути мобілізації. До таких осіб застосовували жорстку норму прийнятого 24 травня 1919 р. дисциплінарного статуту Армії УНР, який передбачав найсуворішу із усіх можливих – смертну кару²⁸.

На Проскурівщині мобілізаційна кампанія наприкінці червня також не була успішною. Повітовий комісар С. Горобець повідомляв, що упродовж 24-28 червня зуміли прийняти 183 козаки, 6 старшин та 9 підстаршин²⁹. Про чисельний стан новобранців, яких оформили у інші дні, відомостей немає через те, що військові групи приймаючи до своїх частин нові кадри, не звітували про їх кількість, чим вносили плутанину у підрахунок зарахованих до війська осіб. Для усунення цієї причини в повіті утворилась комісія, яка складала списки вояків, мобілізованих бойовими групами, для ведення їх належного обліку³⁰.

Кращу результативність проявили відповідальні за проведення мобілізації в Ушицькому повіті. Помічник повітового комісара Зіненко інформував про значний успіх місцевої мобілізаційної кампанії. Так, з 23 червня по 2 липня 1919 р. на повітовий збірний пункт з'явилися: 1858 козаків, 23 старшини і 231 підстаршина. З них поповнили ряди Дієвої Армії УНР 1445 козаків, 8 стар-

шин, 191 підстаршина³¹. З мобілізованих формували також озброєні відділи, що склалися з 4-х осіб, та відправляли у кожную волость³² для перевірки осіб, які підлягали мобілізації, і в разі потреби примусової доставки їх до війська. Позитивні результати призовних заходів у цій місцевості відзначав і Головний отаман С. Петлюра³³. Наочно спостерігаючи за цими подіями, він наголошував, що «мобілізація проходить успішно, з великою прихильністю до неї селянського населення...»³⁴.

Встановивши причини в цілому не досить позитивних результатів мобілізаційної кампанії, військовій структурі намагалися створити кращі умови для роботи тилу, звідки і бралось поповнення для війська. Основним завданням було якомога довше стримувати просування частин Червоної армії, щоб виграти час для проведення мобілізації і поповнити чисельність Збройних сил УНР. Що стосується роботи з мобілізаційним контингентом, то, наприклад, Головна управа із військової повинності 30 червня розпорядилася не видавати паспорти тим особам, які підлягали мобілізації. Отримували їх тільки ті військовозобов'язані, котрі після проходження медичної комісії були визнані нездатними до військової служби³⁵. Але навряд чи це табу могло суттєво змінити бажання працездатних чоловіків покинути свої сім'ї без джерел існування і стати на захист державних інтересів. Потрібно було шукати діалогу з тими, хто міг свідомо поповнити військові ряди.

З метою уникнення непорозумінь під час наступних мобілізацій, збільшення їх результативності, військовій структурі посилювали інформаційну складову своєї роботи з населенням, залучаючи волосні управи до розповсюдження інформації про завдання українського війська та порядок виконання наказу про призов новобранців³⁶. Але це була лише частина плану. Щоб донести до жителів усіх сіл важливість їх участі у збройній боротьбі, військовий міністр запропонував утворити в структурі управлінь повітових комісарів постійно діючі осередки агітаторів. Перед початком кампанії їм належало побувати в усіх населених пунктах, призначеної під мобілізацію території, провести зустрічі з їхніми жителями і роз'яснити політичне становище УНР, що мало б посприяти кращій організації мобілізаційних заходів, уникненню непотрібних ексцесів³⁷.

Підготовлених інспекторів-агітаторів направляли здебільшого до прифронтової зони, яка давала відносно невелике поповнення. І не випадково, адже у щойно звільнених від більшовиків повітах і волостях був погано налагоджений інформаційний апарат, спостерігалася розруха, голодування. До того ж, селяни ніяк не хотіли йти до війська, часто боячись, що ворог повернеться і розправиться з їхніми сім'ями. Крім того, вони нерідко досить байдуже ставилися до суспільних і військових проблем, ігноруючи загальнонаціональний інтерес³⁸. Найбільше їх непокоїла можлива втрата через військову мобілізацію чоловічих рук під час сезону збору зернових культур, що неминує позначилося б і так на невтішному продовольчому забезпеченні їхніх родин. Чимало з них заявляли, що мобілізацію краще провести після жнив, коли зібраний хліб буде у коморі³⁹. Належного порозуміння так і не вийшло. Тож не отримавши належних результатів, військова влада знову взяла курс на примусову мобілізацію, яка і до цих пір активно практикувалася.

Досить складна воєнна ситуація склалася в країні на початку липня 1919 р. Після наступу більшовицьких військ та захоплення ними низки повітових міст західної частини Поділля, виникла загроза для державного центру УНР – Кам'янець-Подільського, в районі якого противник і планував розгромити підрозділи ослабленої армії. Очікуючи важких боїв, командування Дієвої Армії дало їй 5-денний перепочинок. Було впорядковано перевтомлені частини, стабілізувалася лінія оборони, зроблено спробу раціонально використати час і запобігти загрозливим деструктивним процесам у війську, зокрема, відновлювалися структури і комплектування армії, кадрове забезпечення тилових установ, які відповідали за вирішення питання щодо наповнення війська новим особовим складом. Щодо останнього, то ситуація була дуже непростою. Для проведення відповідних організаційних заходів необхідно було передусім витіснити противника з його позицій, відвести лінію розмежування далеко від визначеної і утвердити свій контроль над якомога більшою частиною території, з її невстановленим мобілізаційним ресурсом⁴⁰.

Ще 4 липня 1919 р. Директорія УНР затвердила ухвалений Радою Народних Міністрів «Закон про тимчасові правила проведення в Кам'янецькому повіті на Поділлі мобілізації...». Він мав на меті забезпечити порядок у цій справі, передбачав утворення 3-х комісій, які б відповідали за контингент придатних до служби мобілізованих чоловіків. Як показав попередній досвід, часто причиною неефективної мобілізаційної кампанії була недостатня кваліфікація працівників прийомних відділів, їхнє прагнення формально виконати доведений до них план кількісного наповнення армії, без врахування показника фізичної здатності мобілізованих нести військову службу, виконувати відповідні бойові завдання. Щоб надалі уникнути таких недоліків, на цей раз спеціально уповноважених для відбору мобілізованого контингенту відбирали повітові комісари і військові начальники⁴¹.

Однак цього було замало. Успіх кампанії у значній мірі залежав від роботи низового апарату, що залучали до проведення мобілізації. А на цьому рівні виникали проблеми, які йшли врозріз з національним інтересом. Як свідчать архівні джерела, часто сільські і волосні представники української влади відмовлялися виконувати делеговані їм повноваження, через непередбачену у таких випадках оплату їхньої праці. Така практика негативно впливала на місцевий адміністративний апарат, дезорганізовувала його роботу, по суті, зривала виконання кампанії. У зв'язку з цим довелося спішно впливати на ситуацію, розв'язувати її при допомозі сільських і волосних зборів, на яких встановлювали платню комісарам сіл і волостей, що позитивно позначалося на подальшій роботі⁴². Хоча повністю уникнути проблем в роботі комісій, куди потрапляли не підготовлені працівники, не вдалося.

Претензії виникали і до владних органів, які, маючи у своєму розпорядженні міліцію, не завжди могли організувати належний порядок на збірних пунктах. Крім того, їм не вдалося виконати норму закону і забезпечити новобранців усім необхідним для військової служби⁴³. Траплялося, що військові начальники своїми необдуманими вчинками гальмували справу мобілізації. Наприклад у с. Летава були мобілізовані усі чоловіки від 16 до 40 років і направ-

лені на ст. Балин. Цим розпорядженням населення вкрай обурилось, адже, за законом, по-перше, неповнолітні не мали служити у війську, по-друге, призову підлягали народжені чоловіки за 1896–1898 роки, а в даному випадку, мобілізовано весь контингент села, на який покладалася майже уся праця на жнивях⁴⁴.

Гостро постала проблема зі старшинським складом, якого в той час бракувало. 5 липня Головний Отаман військ УНР наказав скласти і надіслати списки всіх військовозобов'язаних, які за законом, прийнятим ще 13 січня 1919 року, не звільнялися від військової служби і займали посади у державних установах. Усі зазначені посадовці направлялися в розпорядження штабу Армії УНР⁴⁵. Тим самим передбачалося зменшити часте уникання від військової повинності старшинських кадрів, особливо в червні-липні 1919 р., коли армія щоразу потребувала поповнення для ведення широкомасштабних наступальних дій на фронті. Багато старшин намагалося влаштуватися на службу в різні тилові установи, які передбачали звільнення у разі чергового військового набору⁴⁶. Тих посадовців, яких спрямували до армії, замінили поранені вояки та старшини, котрі об'єктивно не могли воювати⁴⁷. Такі кадри, за відсутністю досвіду, не завжди розуміли як організувати чітку і планомірну роботу підлеглого апарату. За недбайливе ставлення до виконання своїх обов'язків їх не раз притягували до дисциплінарної відповідальності⁴⁸.

Утім не менш важливим завданням було провести наповнення військових частин рядовим складом. Мобілізація 19-35 річних чоловіків проводилася упродовж трьох днів, з 11 по 13 липня. Передусім склали списки осіб цього вікового діапазону за місцем їх постійного проживання⁴⁹. До загалу вписали і тих, хто з різних причин не з'явився по мобілізації, яка проводилася наприкінці червня. Враховуючи гостру нестачу людських резервів і потребу негайного наповнення Армії УНР бойовим складом, влада поставилася до цієї категорії досить толерантно і не покарала їх за порушення закону (передбачалися санкції, як до дезертирів). Загалом виконати поставлене державою завдання Кам'янецька повітова мобілізаційна управа зобов'язувалася не пізніше 15 липня⁵⁰, тобто до початку переходу на лівий берег річки Збруч підрозділів Української Галицької армії. Однак дані про мобілізованих надходили і пізніше.

До 28 липня на Кам'яниччині на збірний пункт з'явилося 14 старшин, 1208 козаків (які вже служили в армії під час Першої світової) та 80 новобранців. Однак не всі вони поповнили військові ряди – 440 із них визнали нездатними до військової служби, а 105 втекли у невідомому напрямку. Через це на передову потрапили тільки 9 старшин, 654 козаки і 73 новобранці⁵¹. Оскільки стратегічний центр регіону Проскурів у липні знову зайняли підрозділи Червоної армії, то поповнення із Проскурівського повіту не надходило. Війська УНР змушені були залишити і такий стратегічний залізничний вузол, як Жмеринка. Тож була втрачена велика територія, на якій уряд УНР мав намір провести мобілізацію для відшкодування бойових втрат і поповнення своєї армії⁵².

Після успішних військових дій із звільнення повітів Поділля, українська армія наприкінці липня здобула плацдарм для подальших наступальних операцій. Пожвавилася і мобілізаційна справа. 4 серпня Директорією УНР було прийнято закон «Про зміну і доповнення закону від 26 січня 1919 року «Про

поповнення армії та фльоти Української Народної Республіки»». Відповідно до нього у звільнених від більшовиків повітах запланували мобілізацію усіх новобранців 1899 року народження та підстаршин до 35-річного віку, які згідно закону, що вступив в дію 26 січня 1919 р., вже були прийняті на військову службу, але її не проходили через отримання відпустки. Під цей призов потрапили й ті, хто взагалі у свій час, через різні причини, не з'явилися на військову службу⁵³. Були визначені терміни мобілізації для різних територій губернії. Набір новобранців у Могилівському повіті призначався на 15 серпня, Брацлавському – 18-е, у Ямпільському – 23-е, Летичівському, Літинському та Вінницькому – 26 серпня – 1 вересня. При цьому, самовільне поповнення військовими частинами новобранцями категорично заборонялося⁵⁴. Щоб допомогти вирішенню цієї справи, на сходах сільських громад одноставно вирішували направити до війська своїх земляків і підтримати матеріально 20–30-річних козаків. Кожен сільський житель зобов'язувався запобігати дезертирству і викривати несвідомих хлопців⁵⁵.

11 серпня була затверджена інструкція тиловим та етапним комендантам, за якою перевірялися і направлялися до війська особи, які добровільно не з'явилися по мобілізації на збірний пункт. У разі відмови виконувати військовий обов'язок, до них належало застосовувати примусові заходи озброєних загонів. Військовим комендантам допомагала цивільна влада, яка забезпечувала у разі необхідності міліцейський супровід⁵⁶. Для більшої ефективності цієї роботи належало скласти списки тих, хто ухилився від військової служби, спрямувати їх волосним управам і міській міліції з метою розшуку конкретних осіб і вручення їм повісток працівниками повітових військових управ⁵⁷.

Реальна ситуація виявилася іншою. Наприклад, у Кам'янецькому повіті, за інформацією комісара Я. Огородника, місцеві виконавчі органи, попри чисельні звернення до них сприяти у виявленні дезертирів, не поспішали створювати передбачені інструкцією загони із виявлення тих мешканців, які ухилилися від виконання військового обов'язку⁵⁸. Така позиція місцевих владних структур практично не зрушувала з місця вирішення проблеми. Ігнорування призову на військову службу призводило до надто низької явки мобілізованих на збірних пунктах. За даними повітового комісара Кам'янецьчини, за 13 днів серпня з населених пунктів повіту Дієву Армію УНР поповнили всього 5 старшин, 35 козаків та 26 новобранців⁵⁹, що було рекордно мало. Деякі повіти взагалі не надсилали звіти про подібну роботу, через те що не була переобрана місцева адміністративна влада⁶⁰. Загалом же, станом на 16 серпня 1919 р. військо УНР нараховувало 2480 старшин, 2019 підстаршин та 33398 козаків⁶¹. (Я. Тинченко подає інші дані: 3023 старшин, 2031 підстаршин і 28926 козаків⁶²). Утім бойовий склад був значно менший – всього 11381 багнет і 1751 шабля⁶³.

Сподівання на нове поповнення армії особовим складом похвалилися в середині серпня, коли вдалося збільшити кількість визволених повітів. Зокрема, Могилівська повітова військова управа на чолі з Я. Христичем усього за 4 дні, з 15 по 18 серпня, прийняла 588 новобранців⁶⁴. З Брацлавського повіту, де мобілізація завершилася 25 серпня, вдалося залучити на військову службу 225 старшин та 5814 козаків⁶⁵. За рахунок подібних заходів вдалося збіль-

шити чисельність, зокрема, 5-ї Київської дивізії Дієвої Армії УНР. Станом на 24 серпня у дивізії нараховувалося 2040 багнетів і 110 шабель⁶⁶.

Безперечно, поповнення війська мало позитивне значення, утім його чисельний ріст не давав переваги над противником. Тому 28 серпня Головний отаман затвердив новий закон, ч. 133 про мобілізацію чоловіків з усіх повітів, підвладних УНР. Призивалися народжені 1896–1898 рр. Однак Головна управа з військової повинності перенесла початкову межу цього вікового діапазону з 1896 на 1889 рік для мешканців Кам'янецького, Проскурівського, Ушицького, Могилівського, Ямпільського, Вінницького, Летичівському, Старокостянтинівського, Літинського та Брацлавського повітів⁶⁷, тобто до війська закликали 21-30-річних чоловіків.

Відразу після вступу закону в дію розпочався активний мобілізаційний процес. Так, за повідомленнями, що стосуються двох повітів, лише за два дні, з 31 серпня по 1 вересня, на збірний пункт Ущиччини з'явилось 2 старшини з 3 підстаршини, 98 козаків та 4 новобранці⁶⁸, а Кам'яниччини – 97 козаків та 54 новобранці⁶⁹. Протягом вересня поповнення війську давали й інші повіти. Зокрема, упродовж 8-12 вересня у Летичеві зафіксували 92 новобранці⁷⁰, у Ямполі – 1 старшину, 9 козаків та 95 новобранців⁷¹, у Вінниці – 306 старшин та 5729 козаків⁷². Не зі всіх звільнених територій доповідали про результати мобілізації, адже після довготривалого існування більшовицької влади були знищені призивні списки та архівні справи, за якими можна було б відновити втрачені документи. Відведений час у проведенні кампанії використовувався для відновлення адміністративних структур та призивних списків⁷³.

За підрахунками історика М. Ковальчука, від початку червня до 28 вересня 1919 р. до українського війська загалом було мобілізовано 829 старшин, 4149 підстаршин, 38894 вояків та 3181 новобранців⁷⁴. Це була велика сила, яка при умові матеріального забезпечення могла б зарадити поразці армії УНР. На противагу їй Червона армія, маючи відпрацьований мобілізаційний апарат і необхідний час, тільки у 53-кілометровій прифронтовій смузі на півночі України з початку і до середини вересня мобілізувала понад 37 тис. осіб у віці від 18 до 37 років⁷⁵.

Однією з перешкод використання нагромадженої могутньої військової сили стала епідемія тифу. На 20 вересня нараховувалось близько 15 тис. хворих українських вояків. Від пошестей з поля бою їх вибуло у 60 разів більше ніж від ворожої кулі⁷⁶. Низький рівень забезпечення війська теплим одягом і харчами, не кажучи вже про зброю, штовхала багатьох мобілізованих до дезертирства. У Волинській групі відсоток дезертирів складав 24% старшин і 19% вояків, в групі Січових стрільців це була майже половина особового складу (41% старшин, 25 підстаршин та 51% вояків)⁷⁷. За дислокаційною відомістю, бойовий склад частин армії УНР на 24 вересня нараховував 11233 багнетів, 1434 шабель, 1502 кулеметів та 139 гармат⁷⁸. Як бачимо, до бойових дій було залучено набагато менше вояків ніж перебувало у різних тилових структурах. Військовій владі важко було впоратися із посталими проблемами, не було часу і ресурсів, щоб озброїти і одягнути мобілізований контингент, крім того, в умовах безперервних бойових дій мав місце хаос у всіх ланках військо-

вої і цивільної влади, не вистачало працівників, які могли кваліфіковано вирішувати назрілі питання.

Становище на фронті і в тилу вимагало докорінних змін. Зрозуміло, що під час оборонних боїв зробити це було практично неможливо. Під час наступу командування намагалося спрямувати діяльність тилкових установ у ефективне русло. Тому, використавши слушний час, 13 вересня, з ініціативи Військового міністерства і Подільського губернського комісара, у Кам'янці-Подільському була скликана нарада для обговорення проблемних питань, виявлених в літній мобілізаційній кампанії. Учасники наради були одностайні в тому, що не зовсім успішний хід минулої кампанії пов'язаний головним чином з недоліками у роботі комісій на збірних пунктах, що було викликано, зокрема, затримкою у виплаті військовим начальником належних коштів, недостатчею харчів, а також відсутністю відповідних помешкань для розміщення мобілізованих. Вказувалося і на те, що нагромаджений контингент не вдавалося вчасно відправити до військових частин через брак потягів, а ще зберегти його у повному складі через відсутність охорони (чимало мобілізованих втікали із збірних пунктів)⁷⁹.

На заваді успішній мобілізації, як прозвучало на нараді, була непродуманість і суперечливість певних юридичних норм у різних законах і розпорядженнях, на основі яких проводилася мобілізація, недостатня правова обізнаність деяких військових начальників, які відповідали за поповнення війська особовим складом⁸⁰.

Значним недоліком в роботі з новобранцями на збірних пунктах учасники наради називали ігнорування роз'яснювальної роботи щодо відповідальності за порушення військових статутів, зокрема, у разі дезертирства. До того ж, начальники цих пунктів не організували складання присяги новобранців на вірність військовому обов'язку, що робило відповідальність перед законом не повною⁸¹. Загалом, нарада виробила рекомендації, які мали бути враховані при наступних мобілізаційних кампаніях, але при наявній військовій ситуації і матеріальному становищі зробити це було вкрай важко, про що можна переконатись на черговій мобілізації, оголошеній 27 вересня 1919 р.

Отже, упродовж червня-вересня 1919 р. на Поділлі проводилися військові мобілізації до Дієвої Армії УНР, переважно по ходу звільнення території від більшовиків. Ці заходи не завжди були належно підготовлені, бракувало дійових механізмів організації чоловічого населення на військову службу. Через зміну настроїв населення переважали примусові методи проведення мобілізації, які, на відміну від прояву добровільного принципу комплектування війська, в умовах воєнного часу і гострого дефіциту часу прискорено давали позитивний результат, забезпечуючи українське військо людським ресурсом. Чимала заслуга у цьому належить апарату мобілізаційних структур, самим військовим частинам, які діяли у визволених від більшовиків повітах. Найчастіше мобілізації проходилися у тилкових Кам'янецькому і Ушицькому повітах, що прискорено вичерпувало тут дієвий чоловічий ресурс. Загалом позитивне значення для поповнення рядів українського війська мала інформаційна кампанія. Негативний вплив на чисельність війська справляло дезер-

тирство, яке віддзеркалювало низку невирішених владою цивільних і військових питань, зокрема і належного матеріально-технічного забезпечення армії. Без проведення зазначених кампаній, які хоч і не вичерпали усього мобілізаційного ресурсу, українське військо не змогло б виконувати поставлені стратегічні завдання на широкому просторі.

Примітки:

¹ Див.: Задунайський В. Збройні сили УНР (1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01. Донецьк: Донецький державний університет, 1995. 224 с; Чіхрадце О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918-грудень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук / 20.02.22; Львівський національний технічний університет «Львівська політехніка». Львів, 2003. 214 с.

² Див.: Гудима В. Діяльність органів місцевої влади на Поділлі в добу Директорії під час мобілізації до лав армії УНР (листопад 1918 - листопад 1920) // Краєзнавець Хмельниччини. Кам'янець-Подільський, 2014. Вип. 6. С. 46-51; Ковальчук М. Чисельність армії УНР у Кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) в світлі архівних документів // Україна ХХ ст. і культура, ідеологія, політика: 36. статей. Київ, 2007. Вип. 12. С. 159-197; Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. 224 с.; Патола Н. Подільське селянство і мобілізація до збройних сил УНР (літо 1919 р.): чому так сталося? // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2002. Т. 8 (10). С. 365-372.

³ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 5, спр. 5, арк. 10зв.

⁴ Там само, ф. 3172, оп. 3, спр. 43, арк. 7.

⁵ Війна з більшовиками // Селянська громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 22 черв. Ч. 1. С. 5.

⁶ Там само, ф. 3172, оп. 3, спр. 43, арк. 7.

⁷ По селах Волині та Поділля // Український козак. Радивилів, 1919, 12 черв. Ч. 5. С. 4.

⁸ Об'ява // Козак. Вістник 16-го пішого загону. Кам'янець-Подільський, 1919. 14 черв. № 2. С. 2.

⁹ Оголошення // Козак. Вістник 16-го пішого загону. Кам'янець-Подільський, 1919. 16 черв. № 3. С. 1.

¹⁰ Там само, ф. 1696, оп. 1, спр. 1, арк. 37зв.

¹¹ Там само, арк. 37.

¹² Там само, ф. 3172, оп. 6, спр. 12, арк. 139; Оголошення // Козак. Вістник 16-го пішого загону. Кам'янець-Подільський, 1919. 16 черв. № 3. С. 1

¹³ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 3.

¹⁴ Там само, ф. 1078, оп. 1, спр. 27, арк. 46-47, 269-270.

¹⁵ Там само, спр. 26, арк. 69, 149, 216зв, 261.

¹⁶ Ковальчук М. Чисельність армії УНР у Кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) в світлі архівних документів // Україна ХХ ст. і культура, ідеологія, політика: зб. статей. Київ, 2007. Вип. 12. С. 165.

¹⁷ Оголошення // Новий шлях. Кам'янець-Подільський, 1919. 21 черв. Ч. 10. С. 1.

¹⁸ Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 8,13.

¹⁹ Там само, арк. 42.

²⁰ Мобілізація // Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 28 черв. № 10. С. 1.

²¹ Патола Н. Подільське селянство і мобілізація до збройних сил УНР (літо 1919 р.): чому так сталося? // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2002. Т. 8 (10). С. 366.

- ²² Там само, ф. 1696, оп. 1, спр. 5, арк. 46.
- ²³ Гудима В. Діяльність органів місцевої влади на Поділлі в добу Директорії під час мобілізації до лав армії УНР (листопад 1918 - листопад 1920) // Краєзнавець Хмельниччини. Кам'янець-Подільський, 2014. Вип. 6. С. 221.
- ²⁴ Там само, ф. 3172, оп. 6, спр. 12, арк. 236.
- ²⁵ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 14, 21.
- ²⁶ Там само, арк. 14, 16, 18, 37, 48-49.
- ²⁷ Там само, арк. 32.
- ²⁸ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 83, арк. 44.
- ²⁹ Там само, спр. 84, арк. 15, 29, 35.
- ³⁰ Там само, арк. 45.
- ³¹ Там само, арк. 16, 19-20, 30, 46-47.
- ³² Мобілізація в Ушицькому повіті // Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 28 черв. № 10. С. 5.
- ³³ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 322, арк. 1.
- ³⁴ Поїздка Головного Отамана на фронт // Український козак. Жмеринка, 1919, 2 липн. Ч. 22. С. 2.
- ³⁵ Там само, ф. 1092, оп. 4, спр. 45; ф. 1078, оп. 1, спр. 27, арк. 39зв.
- ³⁶ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 26.
- ³⁷ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 59, арк. 2; ф. 1092, оп. 2, спр. 61, арк. 24.
- ³⁸ Там само, ф. 1696, оп. 1, спр. 3, арк. 10.
- ³⁹ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 59, арк. 21зв.
- ⁴⁰ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 100.
- ⁴¹ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 32зв.
- ⁴² Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 66, арк. 29.
- ⁴³ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 105, арк. 1.
- ⁴⁴ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 194.
- ⁴⁵ Там само, спр. 83, арк. 42.
- ⁴⁶ Там само, ф. 2537, оп. 2, спр. 9, арк. 52.
- ⁴⁷ Накази // Вістник Української Народної Республіки. Вінниця. 1919, 16 липня. Ч. 17. С. 1.
- ⁴⁸ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 66, арк. 61.
- ⁴⁹ Там само, оп. 4, спр. 4, арк. 34; ф. 1092, оп. 4, спр. 45, арк. 16.
- ⁵⁰ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 48.
- ⁵¹ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 50-150.
- ⁵² Чіхрадзе О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918-грудень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук / 20.02.22; Львівський національний технічний університет «Львівська політехніка». Львів, 2003. С. 130.
- ⁵³ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 23-23зв.
- ⁵⁴ Там само, арк. 35зв, 38зв.
- ⁵⁵ Постанова селян // Селянська громада. Кам'янець-Подільський, 1919. 20 липня. Ч. 9. С. 7.
- ⁵⁶ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 38.
- ⁵⁷ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 171.
- ⁵⁸ Там само, арк. 172.
- ⁵⁹ Там само, арк. 159-176.
- ⁶⁰ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 66, арк. 63.
- ⁶¹ Ковальчук М. Вказана праця. С. 188.

- ⁶² Тинченко Я. 1919. Дієва Армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.: наук.-попул. видання. Київ: Темпора, 2017. С. 76.
- ⁶³ Там само, с. 76.
- ⁶⁴ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 195.
- ⁶⁵ Там само, арк. 207зв.
- ⁶⁶ Там само, ф. 3260, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
- ⁶⁷ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 40-40зв.
- ⁶⁸ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 198.
- ⁶⁹ Там само, спр. 91, арк. 1-3.
- ⁷⁰ Там само, спр. 84, арк. 201.
- ⁷¹ Там само, арк. 238.
- ⁷² Там само, арк. 203.
- ⁷³ Там само, арк. 208.
- ⁷⁴ Ковальчук М. Вказана праця. С. 193.
- ⁷⁵ Задунайський В. Збройні сили УНР (1917-1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01; Донецьк: Донецький державний університет, 1995. С. 84.
- ⁷⁶ Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. С. 107.
- ⁷⁷ Ковальчук М. Вказана праця. С. 172.
- ⁷⁸ Там само, ф. 3260, оп. 1, спр. 2, арк. 8.
- ⁷⁹ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 222.
- ⁸⁰ Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 30, арк. 31.
- ⁸¹ Там само, ф. 538, оп. 1, спр. 84, арк. 222зв.

Liaskovich Roman. Military-mobilizing campaigns on the released territories of Podillia: organization and outcome (June-September 1919). *Using archive documents and works of contemporary researchers legislative, organizing-structural and practical aspects, related to a number of mobilizing campaigns that took place in Podillia in summer and early autumn of 1919, have been revealed. It was shown that these mobilizing campaigns provided considerable enlargement of the Acting Army of UPR and fostered solving complicated military-strategic tasks. Methods of district administrative structures have been characterized. Such methods were aimed at achieving effective work of mobilizing agencies, at the time, when deserting and unwillingness of population to perform military duties came in big proportions. The reaction of peasantry to the forced method of forming military members and certain forms of its opposition have been analysed. Interesting facts, details and figures which are helpful in a very close reproduction of historical events have been introduced to the scientific circulation for the first time.*

Key words: *mobilizing campaigns, Podillia, Acting Army of UPR, recruits, military members, desertion.*

Отримано: 12.06.19